

37-niň edebi bulançagy

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 январа, 2025

37-niň edebi bulançagy 37-niň EDEBI BULANÇAGY

Edebiýatçy Tejen Nepesow bu makalasynda Staliniň repressiýasyna duçar bolan, Türkmenistanyň edebiýat we sungat meýdanynda täze gülläp ösüp barýan milli kadrlaryň ýanallyşy we olaryň ýok edilşi dogrusynda gyzykly maglumat berýär. Şol döwürde milli kadrlaryň pajarlap ösüşine böwet döredildi, ol böwetler we ýanamalar ondan soňraky nesillere özüniň ýaramaz täsirini galdyrandygyny, halk tarapynda duranlaryň gözleriniň otlarynyň alnandygy soň-soňlar öz netijesini berdi. Şonda edebiýat meýdanynda birgiden çalasowat, göýdük zehinleriň ýokary wezipeleri eýelemegine sebäp bolandygy köplere mälim bolsa gerek.

T.Nepesow şu gyzykly makalasynda munuň sebäplerini derňemäge synanyşýar. Eser göwnüňizden turar diýen umydymyz bar.

* * *

Sowet döwleti öz tejribelerinde heläkçiliklere köp uçrady, zabun syýasatlarda çagşamaga başlady, bitewileşmäge derek bölekleşdi. Türkmenistanda diňe 1931-nji ýylda 10.000 hojalyk maly we maşgalasy bile çykyp ýurtdan gitdi, 1929-1930-njy ýyllarda ondan-da köp ilat Türkmenistany terk edipdir. Sowet döwleti ilki badalar Türkmenistanda magaryf, metbugat we medeni hereketde uly özgertmeleri geçirdi. Taryh muny hiç wagt inkär etmeýär. Emma eýýäm 1930-njy ýyllarda edebiýatda howa özgerdi, kime agyzdyryk, kime owsar geýdirildi. Hatda äpet zehinler dürli bahanalar bilen syndyrylyp ugraldy. Ine, B.Kerbabaýew 1932-nji ýylyň 18-nji fewralynda edebiýatyň bosagasyna ýaňy ýeten pursatynda tussag edildi we türmä taşlandy. Ol şol gidişine 1933-nji ýylyň 5-nji noýabrynda usurgap, Aşgabada zordan dolanyp geldi. Ussat Garaja Burunow hem tutulyp alnyp gidildi. Ony Daşkent türmesinde sakladylar

we bilini döwdüler, Ol maýyp bolup, zordan süýegini süýräp, Aşgabada gelip bildi. Bilini göneldip bilmän, ömrüne gyşarylyp ýöremek bilen dünýäden ötüp gitdi. Edebi hereketdäki şu edebi päli azgynçylyk şundan soň has möwjedi.

1937-nji ýyl gelip ýetdi. Ýewropanyň edebi tejribeleri esasynda bizde hakykatçyllyk usul, onuň ýörelgeleri we şahyranalygy ösüp ugrady. Ilki romanlar döredi. Meselem, «Ganly penjeden» romanynyň gürrüni ýaýrapdy, «1916-njy ýyl» atly ýazgydan bölekler «Ýaş kommunist» (20.05.1937) gazetinde çap boldy. «Aýgytly ädim» romanynyň 1-nji kitaby çykypdy. Emma soňy nähili boldy? «Aýgytly ädim» romanyndan bölek metbugatda görnenden klaýyk bir aý soň, 1937-nji ýylyň 20-nji iýunynda B.Kerbabaýewi tussag etdiler we türmä taşladylar. B.Kerbabaýew edebiýatdan gaýyp boldy, «Aýgytly ädim» GPU-nyň gara sandygyna taşlandy.

Haýyrly edilen iş zyýana aýlandy.

«Aýgytly ädim» – taryhy hakykatçyllyk edebiýatynyň ilki nusgasydy. «Aýgytly ädim» iki aýry döwri birikdirýän köprüdi. Şol serhetde dikeldilen Gutluk minara ýaly ýadygärlikdi, beýik kyssanyň ykrar edilmesidi. Türkmen ýazyjylarynyň beýik açyşlary uly bolupdy. Aýdaly, türkmen taryhynda, söz sungaty diýip kyssa däl-de, şygra düşünilýärdi. Bizde şygryň agalygy şol esasyda döräpdi. Hemmeler şygyr bile ýazýardy. «Gyzlar dünýäsi», «Tirýekkeş» şygyr bilen ýazylan poemalar atlandyryldy. Emma, hakykatda, olar şygyr bilen ýazylan «powestlerdi». «Söndi» («Sona») şygyr bilen ýazylan ilki romany ýadymyza salýardy. Meşhur «Batrak» dogrudan-da, şygyr bilen ýazylan kuwwatly romandy. Belki, biz ýalňyşýandyrys. Ol-da mümkin zat. Ýöne biz türkmen poemalaryny, aýdaly, «Hudawy komediýa», «Çaýld Garold», «Don-Žuan», «Ýewgeniý Onegin» «Orsýetde kim şat ýaşaýar?»... ýaly poemalar bilen deňeşdirip göreliň, bu has gowy mälim bolar. Bizde iki ajaýyp poemalaryň biri «Aýralyk», soň bolsa «Ganly saka» boldy.

1937-nji ýylyň 15-nji iýunynda B.Kerbabaýewiň nowbahar ogly Sapa 17 ýaşly ýigitkä (1919-1937) aradan çykdy. B.Kerbabaýewiň tutuş kowmy ýas düşeginde otyrды. B.Kerbabaýew «Aýgytly ädim» ýaly edebi ogly tapypdy, emma ol öz sulbundan bolan Sapa atly

oglundy elinden aldyrdy. 17-nji iýun Sapanyň üçi günüdi. Gapydaky stoluň töwereginde Gaýgysyz Atabaýew, Nedirbaý Aýtakow we beýleki hökümet adamlary sus halda otyrdylar. B.Kerbabaýewe göwünlik bermek bilen, ony köşeşdirmäge çalyşýardylar. Ine, şundan iki gün geçenden soň, ýas düşegi göterilip, agaçlara serilen bada 1937-nji ýylyň 20-nji iýunynda GPU-nyň resmi adamlary B.Kerbabaýewiň öýüniň töweregine aýlandylar. Öý döküşlik başlandy, äpet şahsy kitaphana düňderildi, öý-goşlar çepbe çöwrüldi. Gujak-gujak ýazgylar äkitmek üçin aýry gapyrjaga gapgaryldy. Ikindin başlanan agtaryş gije sagat 12 töwereginde gutardy. Şol wagt gelip giren Emil Kerbabaýew öz atasynyň otagynyň barlanýanyny görüp galdy. Şeýdip, B.Kerbabaýewi daňa ýakyn howludan çykaryp, alyp gitdiler.

B.Kerbabaýew indi öz ömründe **üçünji gezek** tussag edilýärdi.

Şu pursatda B.Kerbabaýewiň ogly Baky Kerbabaýew praktikada eken. Öýdäkiler B.Kerbabaýewiň dökülip gidilen kitaphanasyna meşgul bolupdyrlar. Maglumatlara görä, GPU-nyň bu öý dökmesi, öý talamak hem bolupdyr. Bu kitaphanada Brokgauzyň ensiklopediýasynyň hemmesi jem edilipdi. Barlagdan soň, ol tutuşlygyna gaýyp bolupdy.

«Mužçiny i ženşiny» atly buklet hem tapylmandyr. Ýene dünýä etnografik bukleti hem bolmalydy. Onda geýimler we modalar barada hem aýdylýardy. RKKA-nyň ýubileý bukleti şeýdip ýok bolupdyr. Ýene-de Mars, Ýupiter... ýaly planetalaryň reňkli jem edilen astronomiki kitaby hem ýitirim bolupdyr. B.Kerbabaýewiň bu kitaphanasynda arap hatynda çap bolan kitaplar, golýazmalar hetden aşa köp üýşen bolmalydy. Hatda üýtgeşik bir kitap hakda B.Kerbabaýew şuny aýdýar: **garrygyz gawunynyň guradylan äpet paçagy bolup, onuň ýüzüne gyzyň tuş bilen ýazylgy hatlary bardy**. Belki, aýratyn mowzuklar şeýle ýazylandyr, örän aýawly bir kitapdyr. Ondan-da soň gördüm-bildim bolmady. Aşaky ahwalat hem hasratlydy. B.Kerbabaýew tutulyp äkidilende E.Kerbabaýew we G.Kerbabaýewa sazçylyk mekdebinde okaýardylar. Mekdep direktory ikiçaga Emil bilen Gözeli «halk duşmanynyň çagalary» bolany üçin klasdan çykaryp, howludan-da aňryk kowup goýberipdir. Türkmen Merkezi Arhiwinde 1937-nji ýylda «halk

duşmany» hasaplanan adamlaryň gysgajyk sanawy saklanyp galypdyr: «*Halk duşmany at berlenler*» B.Kerbabaýew, Ruhy Alyew, Ata Nyýazow, N.Saryhanow, Annarejebow, Hoja Şükürow, Towşan Esenowa, Bäşim Durdyýew, Hojanepes Çaryýew, Oraz Täçnazarow, G.Weselkow, G.Burunow, Agahan Durdyýew (MDA. 1152, op. 1,d.507.12 L.). Eýse şular hemmesimidi? Ýok. Şaly Kekilow ýyl boýy türmede ýatypdy. Çary Aşyr dynuwsyz süýrelipdi, M.Bogdanowa tutulypdy, Poseluýewskiý soragdan soraga äkidilýärdi, Gylyç Kulyýew Moskwa, Kremle soragdan soraga äkidilýärdi, G.Kulyýew Moskwa, Kremle I.W.Staline ýazan hatlarynyň jogabyna garaşyp oturýardy we başgalardy. Şu uly zehinler süpürilip äkidilenden soň, ajaýyp edebiýat meýdanynda kimler galýardy?

Bular diňe Aşgabatdan äkidilenlerdi. Eýse, Türkmenistanyň dürli oblasty, raýon, oba we kolhozlaryndan pyýada, arabada alnyp gidilen adamlary- «halk duşmanlaryny» ýadyňyza salyp görüň. Ol ýyllarda B.Kerbabaýewiň diňe bir özi tussag bolup gitmedi. GPU işgärleri Tejende Amaşagapan obasynda ýaşaýan 70 ýaşly, goly hasaly **Kerbaba Öwezgylyç ogluny** hem tussag edip äkitdiler we türmä taşladylar. Uzak saklamanam ony «halk duşmany» hökmünde atyp öldürdiler. **Kerbaba aganyň uly ogly Durdymyrady** hem tussag etdiler. Kerbaba aganyň kiçi ogly **Kerimgulyny** hem äkidip tussag etdiler we turmä taşladylar. Şeýlelikde, bir öýden dört-bäş adamy sowet GPU-sy tussag etdi, ata we üç ogul bir demde gaýyp boldy. Uly maşgalaly hojalyk gugaryp galdy. Olaryň günäsi nämedi? Aýdaly, Kerbaba aga orta daýhandy we ol repressiýa degişli bolmandy. Onuň sebäbi başgady. Amaşagapanda «Eglip- galar» ýaly ýekeje-de metjit yokdy. Ahunlaryň aýtmagyna görä, türkmeniň başyndan sowulmaýan bu belalar adamlaryň Allany unudany, pygamberini ýatlamaýany üçindir, metjit gurup, Allany ýat etmek gerekdi. 1937-nji ýylyň konstitusiasyna bakanlarynda, metjit gadagan diýen söze duşmandyrlar, gurmaga ygtyýar berlipdir. Ine, B.Kerbabaýewiň kakasy goja Ker aga şol işe gatnaşypdyr we tutulyp äkidilipdir.

• **Eýse Ruhy Alyýewiň günäsi nämedi?**

Aşgabadyň pedinstitutyny tamamlan bir student ol barada metbugatda şeýle ýazypdyr: «*Men institutda okan wagtymda milletçiler, troskiçiler we şular ýaly ganyň duşmanlar bilen hem üznüksiz göreşdik. Studentler kollektiwiniň hüşgärligi bilen Ruhy Alyew ýaly we onuň guýruklarynyň perdeleri syrylyp, institutdan ýok edildi*» («Sowet Türkmenistany», 4-nji iýul, 1937 ý.).

• **Eýse Çary Aşyryň günäsi nämedi?**

Aslynda, ol wagt günä gözlenilmeýärdi. Günä ýasalýardy we yzygiderli çap edilip, ýarlyk ýaly ýelmenilip durulýardy. 1930-1940-njy ýyllaryň arasynda on ýylyň içinde şeýle köp milletçileriň, «halk duşmanlarynyň», trotskiçileriň ösüp emele gelmesi we şularyň arasynda Türkmenistanda sowet hökümetiniň agdarylman oturmasyna haýran galaýmalydy. Tutha-tutluk şeýle uly möçberde bolupdy. Şu fakty ýatlaýyn. 1973-nji ýylda Aşgabatdan Mara, otluda barýarkam, küpede Nazargylyç Nurmyrat ogly bilen söhbetdeş bolupdym. Ol 1891 -nji ýylda doglan bolup, Tejen şäheriniň Komsomol köçesiniň 67-nji jaýynda ýaşaýar eken we Tejen wakalaryna adatdan daşary belet eken. Ol şuny aýtdy: «1937-nji ýylyň oktýabry bolsa gerek. Krasnowodsk-Çärjew aralygyndan üýşürilen tussag adamlary 40 adamdan bölüp, 52 sany wagona gapgaryp, bulary dogry Arhangelskä tarap tigirläp goýberdiler. Şolaryň arasynda Berdi Kerbabaýew hem bardy. Men şeýle diýdim: «Berdi aga ol wakany entek ýazgylaryňda ýatlanok öýdýän?». Onda ol aýtdy: «Molla Berdi ýatlamasa hökümetden çekinip ýatlaýan däl, ýene ol bardy. Emma ol uzak durmady öýdýän, 1938-nji ýylyň başlarynda ony yzyna dolap, alyp gaýtdylar». Gürrüň bu ýerde hersi 40 adamly 52 sany gyzy wagon hakda barýar. Bir ýylda şonça tussagyň tapylyp bilşini aýtsaňyzlaň!

• **B.Kerbabaýewiň günäsi nämedi?**

Onuň günäsi ýazyjylyk zehinidi we töwerekdäki boş gürrüňlerdi, sowet töhmetidi. 1932-nji ýylda B.Kerbabaýew bilen bile işleşen kimsäniň gürrüňleri onuň horluklarynyň başy bolupdyr.

Ol şulary aýdypdyr: «Berdi Kerbabaýew häzir Aşgabatda ýaşaýar. Onuň bile dostluk gatnaşygym ýok. Bir ýerde işleýänligimiz sebäpli, iş babatda gürleşmeli bolýar. B.Kerbaba hususy garaýşym şeýle: Ol ýazyjylaryň gurultaýyna ýazylan ýüzlenmä gol çekenem bolsa, ikiýüzlülük edip gol çekdi, hakyna seretseň, ol milletçidi. Häzire çenli hem şol milletçiliginde galypdyr... Ol «Aýgytly ädim» romanynyň ikinji nusgasynda, hakykatyň gödek ýoýulmalaryna ýol berýärdi. Şeýle ýoýulmalar onuň beýleki işlerinde-de bardy, biziň jemgyýetçiligimiz olary berk tankyt edipdi. Eziz hanyň buýrugy bilen bolşewikleriň we olaryň tarapdarlarynyň 66 sanysynyň Tejende atylyp öldürilendigini Berdi Kerbabaýew bilýän hem bolsa «Aýgytly ädim» romanynyň türkmen dilinde çykan neşirinde şol halk duşmanlaryny halk gahrymany ýaly edip görkezipdir»

(Seret: R.Esenow «Syrly toslamalaryň pidalary». 1995, 88 sah.) Emma B.Kerbabaýewiň gepi weli, şol bir gepdi: «Sowet häkimiýetine garşy hiç hili gurama gatnaşmandym, şeýle guramanyň bardygyny hem bilemok. Özümi hiç mahal günäli hasap edemokdym, häzirem hasap edemok»

(Şol ýerde, 88 sah.). B.Kerbabaýew GPU bilen ömürboýy şeýle çekeleşik bilen ýaşamaly bolupdy.

Çary Aşyr şulary gürrüň berýär: «Türkmeniň döredijilik wekilleri tutulyp basylýardy. Ine, şol 1937-nji ýylda Aşgabatda Dil we edebiýat institutynyň direktory, alym Medine Isgenderowna Bogdanowady. Bir gün işe gelsem, GPU ony-da ýygnap alyp gidipdir. Professor Poselýuewskini-de gapjapdyrlar. Şaly Kekili hem tutup alyp gidipdiler».

Indi olar Çary Aşyryň daşyna aýlanyşyp başlapdylar. Çary Aşyryň, elbetde, «günäsi» ýeterlik bolupdyr. Çary Aşyr şol Marydaky meşhur Emir Berdiýewiň urugy bilen garyndaşdy, Kakajan, Bekgi, Bapby, Owmat Berdiýewler bilen gatnaşyklydy. Çary Aşyryň ejesi Owadan eje şu Emir Berdiniň kiçi aýaly Dolan eje bilen dogandy.

Çary Aşyr ýene Oraz Täçnazarow, Hojanepes Çaryýew ýaly zehinli «halk duşmanlary» bilen tanyşdy, dostdy. Soňra anyklap görseler, Çary Aşyr «halk duşmany», zehinli şahyr Şaly Kekil bilen hem doganoglandy. Ýene-de Çary Aşyr türkmen diliniň

täzelenme özgertmesine-de garşy gürrüňler eden borludy. Ýene-de Dil we edebiýat institutynyň direktory M.I.Bogdanow Çary Aşyry heniz ol Moskwada okaýan ýyllarynda (1934-1937) tanap, pikirdeş bolandyklary, Aşgabada gelen bada ylmy işgär edip ýanyna işe ýerleşdiripdir. Şeýdip, Dil we edebiýat instituty, göýä, «halk duşmanlarynyň» ketegine öwrülipdir. Bu-da entek hemmesi däl. GPU gije-gündiz Çary Aşyry çagyryp durýardy, ýazyjylar arasyndaky dürli pikir we ideýalary ondan eşitmek isleýärdi. Ony dürli görnüşde soraga salýardylar, haýbat atýardylar, ýalbarýardylar, sapaňalaryny lowurdadyp oýnap, türme bilen gorkuzýardylar, derejedir wezipeleri wada berýärdiler. Ýok, Çary Aşyr oňa aldananok, hiç zat aýdanok. Ol şeýle diýýärdi: «Men 1934-nji ýylda Moskwada pedagogok institutyň aspiranturasynda okadym, ine, şu 1937-nji ýylyň tomsunda hem Aşgabada geldim, Moskwada terbiýelenen kadr diýip Dil we edebiýat institutyna işe çagyrdylar. Men başga hiç zat bilemokdym». Şu heläkçilikden Çary Aşyr zordan sypypdy.

GPU üçin ýakalamaga adam tapylýardy. Bakuwda sosial-ykdysady institutynyň hukuk fakultetini gutaryp, Aşgabada gelen we 1936-njy ýylda Ýustisiýa ministriliginiň garamagyndaky hukuk mekdebinde mugallymçylyk edip ýören **Gylyç Kulyýew** marksizmden hem-de döwlet we hukuk boýunça leksiýalar berýärdi. 1937-nji ýylyň ideologik tupany G.Kulyýewi hem öz içine dolap aldy. Kursantlaryň biri sosializmiň gutarnykly geçmegi hakynda obada jedel döredipdir we «problema» lowlap göterilip gidipdir. Bu habar TK(b) P MK-syna ýetipdir, göýä G.Kulyýewiň ideýa ahmallygy mälim bolupdyr. Diýmek, G.Kulyýew ideýa babatda «howply» şahsyýetdigi üçin onuň jemgyýetden daşlaşdyrylmagy zerurdy. G.Kulyýew öz delilleri bilen TK(b) P MK-syny tanyşdyrandan soň Kremle, I.W.Staliniň göni özüne düşündiriş kagyzlaryny iberipdir. Şeýle hatlaryň üç-dört bolandygy çak edilýär. Kreml haýal gozganýardy we jogaplar gijikýärdi. Aşgabatda bolan, G.Kulyýewi ýuridik mekdepden kowmaly edipdiler. G.Kulyýew şeýdip «eýesiz» galypdy we GPU üçin taýýarlanylman olja çalyň edýärdi. GPU-dan habar gelip düşen günü G.Kulyýewi TK(b) P MK-synyň sekretary H.Sähetmyradow öz ýanyna çagyrypdyr. Ol G.Kulyýewe onuň ýazan hatlaryna Kremlen

gelen jogaby görkezip şeýle diýipdir: «Gylyç Kulyýewiç siz ertirden baryp, öz ozalky magaryf işleriňize täzeden başlaberiň». Kremle giden baş töweregi hata gelen jogap G.Kulyýewi GPU-nyň penjesinden we türme azabyndan halas etdi. Emma 1937-nji ýylyň şu operasiýalary ýerliksiz bir sahna çalym edýäni üçin G.Kulyýewi dälilik hetdine ýetiripdi we adatdan daşary gazaplandyrypdy. **«Nähak töhmet agyr bolar asmandan»**, GPU-nyň sowatsyz bir üçlügi Türkmenistanda milli kadrlaryň başyny tükeniksiz oýun salýardy, talant hem akyllary paýhynlaýardy, alaç bolsa ýokdy. GPU Aşgabatda iş görýärdi, Kreml bolsa Moskwadady, uzakdady. «Ýer gaty, gök yrak», GPU-nyň toruna ilen bolsa Aşgabatdan tiz gaýyp bolýardy.

Magtymguluda şeýle bir setir bar: *«Emma jaý ýerinde ýalan ýagşydyr»*. 1937-nji ýylyň tupany **Garaja Burunowyň** hem depesinden indi. G.Burunow bu gezek «Siziňki dogry» ýörelgesini ulandy. Ol öz ýazgysynda şulary habar berdi: *«Rewolýusiýa garşy göreşýän milli gurama gatnaşandygymy hem-de milletçilik ideýasyny ýaýradandygymy boýun alýaryn. Meniň tussag edilmegim maňa sapak boldy. Guramada meniň tutýan ornum bilniksiz diýen ýalydy. Milletçilik bilen düýpgöter arany üzendigime meniň soňky döwürlerde bitiren işlerim güwä geçýändir»* (Söret: R.Esenow. «Syrly toslamalaryň pidalary». 1995, 87 s.)

G.Burunow şu «hakykat» sözlerini aýtmak bilen, türme nobatyndan gutuldy. GPU-nyň obýektiwligi we hakykata göz ýetirişi şu faktdan ýeterlik görnüp durýar.

1937-nji ýylyň edebiýatyndaky pajygasy dowam edýärdi. Elbetde, bu hadysalary 1990-njy ýyla çenli gozgamak, açmak we paş etmek diňe ýapyk auditoriýalarda mümkindi. Giň jemgyýetçilige äşgär etmek mümkin bolmajak bir işdi. Bu gün bolsa, türkmen topragynda özbaşdaklyk we gerasyzlyk eýýamy rowaç alyp, demir gapyly arhiwleriň agyr gulplary ýolnup taşlandy. Edebiýat ylmy, geljekde beýle pajygalar bolmaz ýaly, şol gara sahypalary obýektiw öwrenmelidir we jemgyýetçilige açyp görkezmelidir. Metbugat 1937-nji ýylyň getiren bu hesretlerini şowhun bilen jemgyýetçilige habar berýärdi. Ideologik wezipäniň özi şuny talap edýärdi. Her bir «halk duşmanynyň»

üsti açylanda, töwerege göz edip, metbugat ony paş etmelidi. Metbugat organy buýurýarmy, diýmek, gep gutarýardy, oňa amal edäýmelidi.

Ruhy Alyewiň işi barada metbugatda şeýle hasabat ýazylypdy: «*Ganym duşmanlaryň birisi hem Aşgabat pedinstitutynda edebiýatdan ders berýän mugallymy Ruhy Alyýewdir*». («Ýaş kommunist» gazetini, 28-nji iýun, 1937 ý, N 87). «*H.Çaryýew özüniň daşyna milletçileri, durmuşda azanlary, trotskiçileri: B.Kerbabaýewi, Ilogly Nasyrlyny, Ruhy Alyýewi, Ata Nyýazowy, Hally Şahberdiýewi, Nurmyrat Saryhanowy ýygnap, olaryň abraýyny soýuz tarapyndan berk saklady*» («Ýaş kommunist», 4-nji iýul, 1937, N 90). Hatda belli terjimeçi we edebiýatçy G.Weselkow hem aýyplanylypdyr. «*G.Weselkow, O.Täçnazarowyň antisowet eserlerini ors diline geçirip oturmak bilen syýasy körlük edipdir*» («Ýaş kommunist» 28-nji iýul 1937, N 102). Hoja Şükürow hakdaky hasabaty hem bütin gara boýap ýazmaga mejbur bolupdyrlar. **«Hoja Şükürow litfondun direktory bolaly bäri kontrrewolýusionerleri, trotskiçileri döwletiň puly bilen üpjün edipdir. Meselem, gaýdyp almazlyk şerti bilen kömek diýip B.Kerbabaýewe 1500 manat, G.Burunow 850 manat, O.Täçnazarowa 1062 manat pul beripdir»** («Ýaş kommunist» 8-nji sentýabr 1937, N 122) we başgalar. Şu hasabatlar, ýazgylar kimdir biriniň öz döredijilik açyşlary bolman, eýse ol ýa-da beýleki awtoryň jemgyýetçilik önündäki paş edilişiniň beýanydy, adamlaryň tankydy çykyşlaryndan hasabatydy. Ol gyzyly imperiýanyň ýazyjylaryň, bilimiň, edebiýatyň arasyna salan bulagaýlygydy. Umuman, GPU-nyň hereketleri edebiýat alawyny söndürmek edebi işi bulandýrmak bile oňman, edebiýat liderligini hem bir-birlerine garşy goýup, jet edipdi. Türkmen ülkesi mekdep we medreselere o diýen baý bolmandy. Türkmeniň bilimdarlary hem uzak ülkelere gidip, Stambulda, Ufada, Hyratda, Buharada, Hywada, Astrahanda, Kazanda öz harçlaryna okap gelen şahsyýetlerdi. Olardan seýrek adamlar Moskwa we Sankt-Peterburga düşüp bilipdi. Uzakdaky medreseleri we uniwersitetleri gutaryp, magaryfa gatyşan ahun we ulamalary hem 1937-nji ýylda GPU işgärleri ülkeden ýelmik sogran ýaly sogrup çöpledi we alyp gitdi.

Hoja Ahmet ahun şu maglumaty çap etdi: Aşgabatdan Rejep ahun, Muhammetmyrat ahun, Mämmetşerip ahun, Bäherdenden Gurbandurdy ahun, Azal ahun, Durdymämmet ahun, Annameret ahun, Mäneden Seýit ahun, Kakadan Tahyr ahun, Sapar ahun, Saragtdan Berkeli ahun we başgalar tutulýar.

Şeýle bir sahna gyzyklydyr. Dil we edebiýat institutynda işlän Abdylweli Gudratyllaýew 1961-nji ýylda bize şeýle aýdypdy: «Meni-de 1937-nji ýylda Tejendäki GPU-nyň sorag jaýyna çagyrdylar. Sorag berdiler. «Adyň näme?». Aýtdym: «Abdylweli». Tatar dilmajy gapdalyndaky saryja ofisere düşündirdi «Abdy-da, Weli-de, ikisi-de hudawy at». Soň ýene sorady: «Kakaňzyň ady näme?». Aýtdym: «Gudratylla». Dilmaç ýene-de. düşündirdi: «Gudrat-da, alla-da ýene Hudawy at». Saryja ofiser madyrdady, ors dilini gowy bilmesem-de, garaz, aňladym: «Sorag edip oturmaň, äkidiň!». Türmä äkitmeselerem, öteräk süýräp, heläk etdiler».

1937-nji ýylyň pajygasy Türkmenistanyň diňe bir oba, kolhoz, raýon, oblastyny öz içine alman, tutuş ýurdy lertzana getirdi. Dogrusy, soýuzyň ähli nokatlary agdar-düňder edildi. Dürli halklaryň düşünjeli gatlagy edil gazanyň gaýmagy ýaly edilip gyrlyp alyndy. türmelere gapgaryldy, uzak ýurtlara sürgün edildi. Kimler atyldy, kimler türmede çüýredi, kimler sowuk aýaz-da doňdy. Bu sowet pajygasy nädip döredi? Haçan döräp ugrady? Näme esasda döredi? Munuň inisiatory kimdi? Nädip ýaýrady? Onuň pidalary näçä ýetdi? Bu pajyganyň taryhy, onuň syýasy esaslary we hasratly netijesi aýan däldi. Ol iş ylmy-taryhy degşirilmeyärdi, gaýta kanuny iş hökmünde berkidilýärdi. Şeýdip, sowet ideologiyasynda bir tarapdan, milli halkyň tejribeli şahyrlary, magaryfçylary, alymlary, metbugat işgärleri, ahunlary, mugallymlary toparlap türmelere basylýardy.

1937-nji ýylda tüpeňlerden atylan gyzgyn gülleler, gör, näçe gursaklary dilip we deşip gitdiler. B.Kerbabaýewe 1937-nji ýylda atuw jezasynyň berilmelidigi hakda Aşgabada gürrüňler ýaýrapdyr. Merýem Ayzowzanyň Aşgabatdaky we Moskwadaky tagallalary bilen, ahyrda, B.Kerbabaýew on ýyl tussaglyga höküm edilipdir.

1988-nji ýylyň martynda Krasnowodsk şäherinde N.Durdyýewa bilen duşuşan wagtymyzda, bu zenan 1937-nji ýyl barada bize adatdan daşary maglumatlary gürrüň berdi: «B.Kerbabaýew tutulyp äkidilipdi. Şol günden başlap, Merýem Ayzowna edil otly köýnek . geýene döndi. Ol eýýäm barmaly ýerlere ýetip bardy, görmeli adamlary tamam gördi, ýazmaly ýerlere gulaç-gulaç edip ýazdy, gitmeli ýerlere janyna dözüp gitdi, hepdeläp ýol geçip, aýlap alada edip, çarp urup aýlandy. Ahyrda-da, Merýem Ayzowna Berdi Kerbabaýewi düşüňän adamlaryň tagallasy bilen 2-3 ýylyň içinde Özbegistanda ýatan türmesinden çykardy. Şuny-da aýdaýyn Berdi Kerbabaýewiň galamyndan syýa ýerine balşeker dökülýärdi. Onuň käri ýazyp döretmekdi. Şol eserleri tertibe salyp, dolanyşyga çykarmak Merýem Ayzownanyň hünäridi. Asyl nusgany-da, terjimäni-de, neşriýaty-da, hatta Aşgabat, Moskwa, Daşkent, Baku, şonuň arasy bilen daşary ýurtdaky çap-neşir işleri- de ýöretmek, esasan Merýem Ayzowanyň sungatydy.»

B.Kerbabaýew bolsa şeýdilip tussaglar bilen bileleikde Aşgabatdan sogrulyp äkidildi, gör, nirelere eltilip taşlandy. Sowet wagzy şol işleri süwümsizlik bilen her mejlisde, her çykyşlarda ýanjap durýardy. Şeýdip jemgyýetiň ýüreklerini bulandyryýardy, özüne ýigrenji güýçlendirýärdi, sebäbi kasesi püre-pür bolan halk, şonda-da çydam berip diňläp bolýardy, emma kabul etmeýärdi. Şeýdip galyplyk barha galňaýardy.

TK(b)P MK-nyň metbugat bölüminiň müdiri **Esen Soltanýazow** hem öz çykyşlarynda tussag edilenleriň ählisine «halk duşmany», «milletçi», «Trotskiçi» ýarlygyny ýelmeýärdi. Emme tuthatutlyk heniz gutarmandy we E.Soltanýazow öz doklady bilen münberden düşen badyna, onuň özüni-de «halk duşmany» diýip gapjadylar we ýygnadylar.

B.Kerbabaýewe, O.Täçnazarowa... ählisine gara sürtmek, olaryň üstüne gum sowurmak däbe aýlanypdy, ýoň bolupdy. Dokladçylaryň biri çemeçi bolup özüni aklaýardy, biri kükreýärdi, biri wezipe, dereje tamakin bolup topar atýardy. Bularyň ählisi sowet spektaklydy. Doklaçylar haýkyryp şeýle aýdýardylar: «wagtynda paş edilen «Türkmen azatlygy» toparynyň işjeň agzasy bolany sebäpli, B.Kerbabaýewiň sürgün edilip, üç ýyldan soň

gaýdyp gelenligini Döwlet Mämmedow bilse-de ony baş bilimiň başlygy edip goýdy.» («Sowet Türkmenistany» 27-nji sentýabr, 1937 ý).

Döwlet Mämmedow şol wagt TSSR Magaryf komissariatynyň başynda durýardy. B.Kerbabaýew bolsa, 1935-nji ýyllarda TSSR HKS-ynyň ýanyndaky ylym edarasynyň müdiri edilip bellenipdi. Gürrüň, ana, şol fakt hakda barýardy. Türkmende şol günler her günde köp jenaýatçylary tapýardylar we türmelere daşýardylar. Aşgabatda bir günde pylança adamyň tutulan habary kiçijik şäheriň içine tiz ýaýraýardy. Ine, ýene Meretdurdy Nagdow tutulypdyr. M.Nagdow TSSR HKS-iň başlygy Gaýgysyz Atabaýewiň hususy sekretarydy. Ol meşhur Gönübekowlaryň neslindendi. M.Nagdow 1918-1919-njy ýyllarda Tejende, Ak alaňda Eziz han Çapygyň dilmajy bolupdy. Meşhur Emir hajy Berdi ogly baryp, 1932-nji ýylda öz dört ogly bilen Kakajan, Bapby, Bekgi, Owmat Berdiýewler topary bilen tutulyp, 1931-nji ýylda äkidilipdi. Meşhur Emir hajy şol ýerde 1933-1934-nji ýyllarda türmede ölüpdi, diňe don bilen telpegi köne esgä dolanyp, Mara getirilip taşlanypdy. Ogullary Bapby, Kakajan, Bekgi, Owmat şol gidişlerine ýaňyrak gaýdyp gelipdi. GPU 1937-nji ýyld bularyň töweregine täzedan aýlanyp başlady. Kakajan Berdi (1892-1955) Aşgabatda TSSR Halk Magaryf komissarlygyndaka tutdular Bapby Berdi (1896-1953) Aşgabatda haly senagatynda, Abdyryzak Orazmuhammedow bilen milli haly sungatynyň ösüşi üçin jan çekýärdi, bularyň ikisi-de tussag edildi. Owmat Berdi (1898-1955) Aşgabatda harby gullgyň ofiseridi, ol hem tutuldy. Bekgi Berdi (1898-1970) Daşkentde, Orta Aziýa Döwlet uniwersitetinde leksiýa berýärdi, GPU gidip ony hem şol ýerde türmä süsdürdi. Şeýdip, şol meşhur Berdiýewleriň tas ählisi 1937-nji ýylda ýene-de türmede bolup çykdy.

Tutha-tutlugyň soňy görünmeýärdi we milli kadlar nirede bolsa-da, tosalnyp alnyp gidilýärdi. Türkmenistanyň halk ýazyjy Çary Aşyr heniz okap ýören oglanka Şamyrat ependini görüpdir we ol soň birden gaýyp bolup gidipdir.

• **Şamyrat ependi kimdi?**

Bu barada soň metbugatda-da aýdylypdy. Döwlet Syýasy uprawleniýäniň ýazgysyny gören alymlar ondan şu maglumatlary tapypdyrlar: «*Orazmyrat Şamyradow 1888-nji ýylda Türkmenistan SSR-niň Baýramaly raýonynyň Müjewür obasynda doglupdyr. Milleti – türkmen, bilimi– ýokary*».

Soňra onuň-da «Türkmen azatlygy» guramasyna birigenligi aýdylýar. Bu maglumatlar DSU-nyň 1933-nji ýylyň 10-njy maýyndaky ýazgysyndan alnypdyr. Ol Daşkendiň içki türmesinde bir ýyldan köpräk oturansoň boşadylypdyr. Soň ol Arhangelskä üç ýyl sürgünlige kowlupdyr. Aslynda Şamyrat ependi Türkmenistandan ir gidip, daşary ýurtlarda 16 ýyllap okapdyr hem işläpdir. Ol ilki bilen Buharada okan eken. Marydaky Hojamberdi Magsym, hut öz harajadyna türkmenler ylym alsynlar we gözlerini nçsynlar diýip, Marydan 24 oglany howlukman çemläp, geňeşip, aladalar edip, Türkiýä okuwa ugradypdyr. O.Şamyrat, ine, şol ýigdekçeleriň biri bolupdyr. O.Şamyrat Stambulda bolupdyr. Ol ilki ýokary okuwy gutaryp, diplom alýar. Şol ýerde-de Sagadat atly türk gyzyna öýlenipdir. Ol soň Siriýa çagyrylýar. Siriýadaka çakylyk haty bilen Beýruta barýar. Şol ýerde ýokary okuw jaýynda talyplara leksiýa okap başlaýar. Ol Türkmenistandan örän uzakda ýurt bilen öz gatnaşyklaryny ýitirýär. Şol eýýamlarda bolsa, Türkmenistanda 1917-nji ýylyň fewral we oktýabr rewolýusiýalarynyň gümmürdisi eşidilýär. Türkmenistanda Sowet hökümeti gurulýar. 1918-nji ýylda Zakaspide sowet hökümeti agdarylýar, Frolow Gyzylyarbatda öldürilýär we naýzalaryň uçlarynda göterilýär. Zakaspa Angliýanyň Hindistandaky goşunlary urup girýär we uruşlarda türkmen gany dökülýer. 1919-njy ýylyň tomsunda Zakaspide sowet hökümeti gaýtadan dikeldilýär. Ahyrda 1924-nji ýylda özbaşdak Türkmenistan SSR-i döredilýär. Şu habar O.Şamyrady oýarýar we öz ülkesine dolanýar. Ol gelip pedrabfakda magaryf işine girişýär. Soň ol direktor bellenyär. Maryda we Aşgabatda tejribeli magaryfçy hökmünde ykrar edilýär. Daşary ýurtlarda bolan bu magaryfçynyň yzyna eýýäm adam salnypdy. Alty ýyl geçen bada onuň daşy çürüzzüklenýär we nobaty bilen tussag edilip, Daşkent türmesine taşlanylýar. Ol 1933-nji ýylda Daşkentden boşap gaýdypdy. Maryda-da, Aşgabatda-da oturman,

çetiräge, Kelejar obasyna gidýär, ýüpekçilik bilen meşgullanýar. Mugallymlar näçe gyt bolsa-da, O.Şamyradowa okuwçy-da, klasda, mekdep-de ynanylmady. Ýaňy reňki ýerine gelip, türmeleriň ysy endamyndan göterilip ugran bada, ony ýene-de 1937-nji ýylda tussag edýärler we türmä taşlaýarlar. Troskiçi hökmünde garalap, 1938-nji ýylda bir gülle bilen ondan hemişelik dynýarlar...

1937-1938-nji ýyllarda gülle gujaklap giden türkmenler köp bolupdy. B.Kerbabaýew Özbegistanda kapas türmede gün geçirýärdi. Zehin tussagdy. Edebiýat tussagdy. B.Kerbabaýew 1915-nji ýylda Gorjawda talyp wagty daýysy Çary ahunyň medresesinde tikin maşynda işlemekligi öwrenipdi. Ol türmede-de tikinçilik bilen meşgul boldy. Ol galamyň ýerine tikin maşynyny sürdi, edebi eser ýazmaga derek şinel tikdi. Alym Halbaý Annadurdy şu gürrüňi ýatlady: *«Meň özüm Marydan, Torgaý depe diýilýän ýerden. Aman döş serdar, Öwezgylyç aga, Kerbaba aga şu Torgaý depäniň adamlarydyr. Peşanalydan tussaglygy gören aksakgal şuny aýtdy: «Biz şol «Gyzlar dünýäsini» ýazan Berdi Kerbaba diýen adam bilen bile türmede bolduk. Adatça, günortanlar tussaglary daşaryk alyp çykýardylar. Berdi Kerbabany-da çykarýardylar. Şonda adamlar ony barmaklary bilen görkezip: «Hal-ha, şol gezip ýören adam Berdi Kerbaba diýilýän adam bolmaly» diýip pyşyrdaşýardylar. Berdi Kerbaba diýilýän bolsa egninde uzyn şinel, märekeden çeträkde, özbaşyna goluny arkasynda tutup agyr pikirleriň astynda, agyr basyp, haýal ädip, öňe-yza gatnap ýörýärdi. Biz hemişe-de B.Kerbaba diýilýäni şol bir halda görerdik»* (03.X1. 1988 ý.).

Bu fakt B.Kerbabaýewiň hemişe pikir we aladalaryň aşagynda gezenini aýdýar. Ol ilki 1 ýyl 9 aý, soňkuda 2 ýyl 8 aý tussag saklandy. Jemi 4 ýyl 5 aý türmäniň bendisi boldy. Galam dört ýarym ýyllap stoluň üstünde gozganman ýatdy, zehin dört ýarym ýyllap kapasada gabawda durdy. Dört ýarym ýylda döremeli eserler türmelerde dogup bilmän ölüp galdylar. Kim günäkär? Näme üçin şeýdildi? Haýsy adam jogap bermeli! Haýran galmaly, ýekeje-de jogap berýän yokdy.

1937-nji ýylda Orazmuhammet Wepaýew, Seýitmyrat Öwezbaýew, dört dogan Berdiýewler, ýene-de onlarça, yüzlerçe, belki,

müňlerçe talantlar, Türkmenistandan uzaklarda sowuk türmelerde saklanýardy. O.Wepaýew, S.Öwezbaýewiň möhleti gutarypdy we olar Türkmenistana ugradylmalydy. Ýok, olary goýbermediler. Olaryň üstünden täzedan jenaýat işini gozgadylar we ahyrda 1937-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda Orsyediň uzak bir künjünde ikisini-de atyp öldürdiler. Ol oklaryň sesi Orsyediň tokaýlaryna siňip galsada, däli güller gelip türkmeniň gursagyny dilip geçip gitdiler. Kysmat B.Kerbabaýewi sylady. Ol Merýem Ayzowanyň tükeniksiz tagallasy bilen, ynsaply adamlaryň ýaşyryn aladalary bilen 1939-njy ýylyň 2-nji dekabryna tussaglykdan boşady. Endamynyň eti dökülip, diňe on iki süegi bilen Özbegistandan süýrenip gaýdyp, zordan Aşgabada, öz öýüne sulbasyny atdy. B.Kerbabaýewiň terjimehalyndan: «1937-nji ýylyň 20-nji iýunyndan 1939-njy ýylyň 1-nji dekabryna çenli ýene şol haýyn töhmet zerarly türmede oturyp, ahyrynda aklanyp çykdy» (TMA r-1152, op.1,d.754,8l.)

Sowet hökümetiniň wagşy bolşewigi, heý, utandymy

Ýok, utanmady. Gyzyly imperiýa mesirgemekden dälilik derejesine ýetip galdy, dünýäniň ik ujuny gezdi, kanun bolsa olara gyrnak ýaly gulluk etdi.

Tebigat diňe öz söýen ogullaryny üýtgeşik zehin bilen dogurýar. Taryhda şol beýik zehinler öz döwürlerinden oň belki, ýüz ýyl öňden ýöreyärler we jemgyýeti, halky, adamlary-da şoňa, çagyrymlar, ileri dartýarlar. Halkyň zehinli doglan adamlary, şahyrlary, alymlary, suratkeşleri, bagşylary, filosoflary, ýazyjylary bu halkyň aň we akyl ýetirişini giňeldýärler. Diňe beýik zehinler ülkesini we halkyny güldedýärler, döwletini ösdürýärler. Ýöne gyzyly imperiýamyň ýazyksyz günäkärleri toparlap türmelere düýrläp dykýan mahalynda halk we Watan sessiz aglaýardy. Alymlar şeýle aýdýarlar: GPU üçin kanun oýunjaga aýlandy, GPU-nyň kesgitlän üç sany ofiserjigi tutuş ýurduň, taryhy halkyň äpet ogullarynyň takdyryny kesgitlemäge hukuklydy. B.Kerbabaýewe, atuw jezasy beriljek gürrüňi ýaýrapdy. Soň on ýyl bile

çalşyryldy. Soň bolsa üç ýyla ýetirilmän aklanylyp, boşadylyp goýberildi. Bu ýerde paýhas däl, paýhasyň düşnügi-de ýok ahyry! Ol şeýdip 1937-nji ýyl basylandygy üçin aklandy. Emma ol öňki 1932-nji ýyldaky tussaglygy üçin henizem aklanmandy, ýazmaklaryna görä, ol şol garadan 20 ýyldan soň aklanypdy...

«Edebiýat we sungat», 15-22.10.1999 ý.

Rus/kiril hatyndan latynça geçirip, ony gaýtadan ýygan:

Akmyrat GÜRGENLI. Taryhy makalalar